

**XX ƏSRİN 90-cı İLLƏRİNİN BİRİNCİ YARISINDA
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI İRANIN XARİCİ SİYASƏT
STRATEGİYASINDA**

- Açar sözlər:** Azərbaycan, Qərb, Rusiya, Türkiyə, İran, geosiyasət, ziddiyyətlər, əməkdaşlıq, Dağlıq Qarabağ
- Key words:** Azerbaijan, West, Russia, Turkey, Iran, geopolitics, contradictions, cooperation, Nagorno-Karabakh
- Ключевые слова:** Азербайджан, Запад, Россия, Турция, Иран, геополитика, противоречия, сотрудничество, Нагорный Карабах

SSRİ-nin süqutundan sonra müstəqillik qazanmış Azərbaycan İran modelindən imtina edərək aydın şəkildə türk inkişaf modelinə üstünlük verdi. SSRİ-nin dağılması İran üçün yeni dövrün başlanğıcı idi. Şimali və Cənubi Azərbaycanın birləşməsi təhlükəsi mövcud şəraitdə təhlükəli görünmürdü. Şimali Azərbaycanın SSRİ tərkibində siyasi və iqtisadi modernizasiyası Cənubi Azərbaycanın inkişaf yolundan fərqli idi. Fərqli tarixi ənənələr səbəbindən Azərbaycan xalqının qısa zaman kəsiyində birləşməsi ideyası real görünmürdü. Eyni zamanda, Azərbaycanın iki hissəsi arasında kəskin fərqlər İranın Azərbaycan Respublikasına siyasi və dini təsir imkanlarını ciddi şəkildə məhdudlaşdırırdı. Belə vəziyyəti isə, İran hakim dairələrinin məqsədlərinə uyğun deyildi. İranın əhalisinin təxminən yarıya qədərini təşkil edən azərbaycanlılara milli-mədəni dəyərlərini qoruyub saxlamaq baxımından problemlər yaradan İranın hakim elitesinin bəzi nümayəndələri Azərbaycan dövlətinin mövcudluğunu milli maraqları təhlükə kimi qiymətləndirirdi. Ona Azərbaycanla ərazi münaqişəsi yaşayan Ermənistanla hər cür maddi və mənəvi yardım göstərirdi.

Sovet imperiyasının dağılması İranın təhlükəsizlik maraqları baxımından əhəmiyyətli nəticələrə səbəb oldu. Yeni imkanlarla yanaşı, yeni problemlər də yarandı. Regional və dövlətlərarası konfliktlərin kəskinləşdiyi bir şəraitdə İran öz sərhədlərinin qorunmasında maraqlı idi. Nəzərə alınmalıdır ki, keçmiş sovet respublikalarından səkkizi nəinki İranla sıx

* Səfərov Pərviz -ADPU-nun dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, parviz.safarov60@mail.ru

tarixi və mədəni birliyi olmuş, hətta tarixin müəyyən dövründə onun ərazisinə daxil olmuşlar. İran regional liderlik, Qafqaz (xüsusilə Azərbaycan) və Orta Asiyada siyasi və iqtisadi nüfuz uğrunda daim Türkiyə ilə rəqabət aparırdı. İran-Türkiyə münasibətləri tarix boyu daim gərgin xarakter daşmışdır. SSRİ-nin süqutundan sonra İran və Türkiyə arasında rəqabət daha da kəskinləşdi. Türkiyə mühüm iqtisadi yardım və geniş ticarətdən əlavə özünün "Türk modelini" – Qərbi demokratiyası əsasında islam dövlətini dünyəvi dövlət ilə birləşdirən cəmiyyət modelini təklif edirdi [1].

Bu model Azərbaycan üçün Tehranın islam inqilabını nəzərdə tutan modelindən daha cəlbedici idi. Müstəqil Azərbaycanın mövcudluğu İranın ərazi bütövlüyü üçün real təhlükə törətmir. Çünki Azərbaycanın dövlət siyasəti İranın şimalını (Cənubi Azərbaycanı) vahid İran dövlətinin tərkib hissəsi kimi qəbul edir.

Üç yüz ildən artıq bir dövrdə Rusiya, daha sonra isə SSRİ İranın sabitliyinə və ərazi bütövlüyünə əsas təhlükə mənbəyi olaraq qalırdı. XVII əsrdən etibarən Rusiya ilə baş vermiş konfliktlər nəticəsində İran Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda bir çox ərazilərə nəzarət imkanını itirdi. Rusiya daim İranın xarici siyasətinə təsir göstərirdi. İran isə öz növbəsində Rusiyanın (daha sonra SSRİ-nin) cənub dənizlərinə sərbəst çıxmasına böyük maneə törədirdi. "Soyuq müharibə" illərində bu cəhət Qərbi dünyasında İranın strateji əhəmiyyətini artırır.

İran qonşu dövlətlərin ərazisində baş verən etnik konfliktlərin öz ərazisinə keçməsi təhlükəsi ilə üzləşmişdir. İran hakim dairələrinin fikrincə sərhəd rayonlarında yaşayan İran azərbaycanlıları, hətta türkmənlər istənilən vaxt irredent qrupların təsir obyektinə çevrilə bilərdilər. Cənubi Azərbaycana ideoloji təsirin və burada yarana biləcək muxtariyyət meyillərinin qarşısını almaq üçün onun şərq hissəsi iki yerə bölünərək mərkəzi Ərdəbil olan yeni vilayət yaradıldı [2, 60]. Bu isə İran hakim dairələrinin azərbaycanlıların müstəqillik meyilləri qarşısında qorxusunun bariz nümunəsi idi. Lakin İran hakimiyyəti azərbaycanlıların mərkəzi hakimiyyətdə iştirakına maneə yaratmırdılar. Siyasi seqreqasiya istənilən halda ölkənin tarixi ənənələrinə zidd idi. Belə ki, İran tarixi ən qədim dövrlərdən azərbaycanlıların bütövlüklə siyasi və iqtisadi fəallığı ilə qarşılaşmışdır.

Azərbaycanın ayrılması İran üçün iqtisadi cəhətdən çoxlu bir siyasi, çoxsaylı peşəkar kadrların və ziyalı təbəqəsinin itirilməsi demək idi. Hadisələrin belə gedişi İranın digər vilayətlərinə də təsir göstərər və ölkədəki sabitliyi təhlükə altına qoymuş olardı. Geosiyasi baxımdan İran Yaxın Şərqi bir hissəsi, dəqiq desək, onun şərq qapısıdır. Sovet ittifaqının dağılması Yaxın Şərqdə də geosiyasi dəyişikliklərə səbəb oldu. Bəzilərinin "Yeni Yaxın Şərq" [3, 51], digələrinin isə "Şimal-Qərbi Asiya" [4, 393] adlandırdıqları yeni region yarandı. 7 mln kv.km ərazisi və 320 mln əhalisi olan bu regiona Pakistan, Əfqanıstan, İran, Türkmənistan, Özbəkistan, Qırğızistan, Qazaxıstan, Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və Türkiyə daxildir. Yeni regionun mərkəzində yerləşməsi İran üçün bir çox yeni iqtisadi imkanlar yaradırdı. İranın xarici siyasətini analiz edərkən iqtisadi amillərin nəzərə alınması çox vacibdir. Əvvəla Ermənistan, Azərbaycan, o cümlədən Orta Asiya Respublikalarının dünya okeanlarına birbaşa çıxışları yoxdur. İran isə Fars və Əmman körfəzlərinə ən uzun sahil zolağına malikdir. Yeni müstəqil dövlətlərin çoxu üçün açıq dənizlərə sərbəli marşrut və yeganə quru yolu İran ərazisindən keçir. İkincisi, İran Orta Asiya vasitəsi ilə Çin və Uzaq Şərqə çıxış bilər, üçüncüsü İran həm də Avropaya alternativ marşrutun üzərində yerləşir.

İran yeni yaranmış müstəqil dövlətlərə özünün ixraca yönümlü iqtisadiyyatı üçün mühüm obyektlər kimi baxırdı. Qeyd edilməlidir ki, İran 1992-ci ildə Azərbaycanla, o cümlədən, Ermənistan və Türkmənistanla da nefti ixracı, nefttəmizləmə zavodlarının tikilməsi haqqında ikitərəfli sazişlər imzalamışdı. Bundan başqa, İranla Azərbaycan arasında nəqliyyat, infrastruktur, təhsil, bank sistemi, Xəzər dənizində gəmiçilik, qaz borularının çəkilməsi və digər qarşılıqlı maraqlı doğuran sahələr üzrə mühüm iqtisadi reallaşmalar mövcud idi [2, 63].

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi SSRİ-nin dağılması İran üçün müəyyən problemlərlə yanaşı, bir sıra yeni imkanlar da yaratmışdır və lazım gəldikdə o, bu imkanlardan istifadə edə bilərdi:

1) Ermənistanın müstəqilliyinin dəstəklənməsi. Belə ki, ermənilər ənənəvi olaraq Türkiyəyə düşmən olduqları halda, müasir tarixdə İranla heç bir problemləri olmamışdır.

2) İranla sıx tarixi və mədəni əlaqələri olan regionla xoş münasibət-

rin böyük əksəriyyət təşkil etməsi islam dünyasında İrənin mövqələrini möhkəmləndirə bilərdi [5, 188].

Bütün deyilənlərlə yanaşı, İran Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətində özünəməxsus yer tutur. İran 1991-ci il dekabrın 25-də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini tanıdı, 1992-ci il martın 12-də isə diplomatik münasibətlər qurdu. İranla münasibətlər Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin mühüm tərəflərindən birinə çevrildi. Əslində bu məsələyə münasibətdə Azərbaycan Respublikasının siyasi elitasında iki xətt var idi. Birinci xəttin tərəfdarları İranla münasibətləri Cənubi Azərbaycandakı azərbaycanlıların vəziyyəti və bölünmüş Azərbaycan amilindən çıxış edərək qurmağı təklif edirdilər. İkinci xəttin tərəfdarları Ermənistanın təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın düşdüyü real vəziyyətdən çıxış edərək, İranla müharibə qarşılıq və əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişaf etdirilməsini vacib sayırdılar. AXC-nin hakimiyyətə gəlməsi ilə birinci xətt dominat mövqə tutdu və İranla Azərbaycan arasında münasibətlərin xeyli gərginləməsinə səbəb oldu [2, 16]. H.Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə İranla mehriban qonşuluq və dostluq münasibətləri qurulmağa başladı. Siyasi reallıqlar nəzərə alınmaqla bu xətt müstəqil Azərbaycan dövlətinin İranla münasibətlərində rəsmi siyasi xəttinə çevrildi.

XX əsrin 80-ci illərinin sonunda Azərbaycan əhalisinin üçdə ikisinin ermənilərin təşkil etdiyi Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayət problemləri ilə üzleşdilər. 20-ci illərin əvvəllərində bağlanmış və regional sərhədlərin demokrasiyasını müəyyən edən müqavilələri ədalətsiz elan edən erməni millətçiləri Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək, Dağlıq Qarabağı Ermənistanla ilhaq etmək məqsədi ilə müxtəlif planlar hazırladılar. Azərbaycan dövlət müstəqilliyinə ağır Qarabağ münaqişəsi mirası ilə qovuşduqdan sonra məsələnin dinc siyasi yolla həllində vasitəçi ölkələrdən biri də İran idi. Dağlıq Qarabağ münaqişəsində onun vasitəçilik roluna İranın Şimal-Qərbi, Asiya strategiyasının tərkib hissəsi kimi baxmaq lazımdır. İran təsdiq olunmuş beynəlxalq sərhədlərin toxunulmazlığını tanısa da, tarixi arqumetlərə əsaslanan ərazi iddialarını qəbul etmir [6, 14, 18]. İran siyasətçilərinin fikrincə, belə iddialar və arqumetlər regionda aramsız münaqişələrə səbəb ola bilər [6, 29].

İran Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasında özünün ilk vasitəçilik təşəbbüsünü 1992-ci ilin martında irəli sürdü. Azərbaycanın və

Ermənistanın yüksək səviyyəli nümayəndə heyəti Tehrana danışıqlara dəvət edildi [2, 116]. Martın 15-də Tehrandə tərəflər münaqişənin imzalanması barədə deklorasiya imzaladılar. Münaqişənin nizamlanmasında ilk addım kimi hərbi əməliyyatların bir həftəliyə dayandırılması qərarı qəbul edildi. Bu münasibətlə BMT-nin Baş katibi Butros Butros-Qesi İranın Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi məktubda İranın vasitəçilik səylərini yüksək qiymətləndirdi [7].

Atəşkəsin pozulmasına baxmayaraq İran vasitəçilik təşəbbüsünü davam etdirirdi. 1992-ci il mayın 6-8-də Tehrandə Azərbaycan, Ermənistan və İranın rəhbərlərinin görüşü keçirildi və regionda beynəlxalq hüquq və BMT Nizamnaməsinin prinsipləri əsasında sabitliyin bərpa edilməsi barədə birgə bəyannamə imzalandı [2, 117]. Lakin bəyannamənin mürəkəbi qurumamış mayın 8-də erməni silahlı qüvvələri Şuşanı, mayın 18-də Laçını işğal etdilər. Dağlıq Qarabağla Ermənistan arasında koridor açılmış oldu [2, 117]. Hadisələrə münasibətdə İranın mövqeyi qeyri-müəyyən oldu. İranın Xarici İşlər Nazirliyi Şuşa hadisələri ilə bağlı narahatlığını bildirərək günahkar tərəfin adını çəkmədən, yeni ərazilərin işğalını pisləmiş və hər ikitərəfi Tehran deklorasiyasına əməl etməyə çağırmışdır [8].

Azərbaycanda AXC-nin hakimiyyətə gəlməsindən sonra İranın vasitəçilik fəaliyyəti demək olar ki, tamamilə dayandırıldı. Bunun kökündə Azərbaycan prezidenti Ə.Əliyevin İrana qarşı qəti mənfi münasibəti dururdu. Öz növbəsində İran mətbuatı da kəskin anti-azərbaycan kompaniyasına başlamış, Azərbaycanın tarixən İranın bir əyaləti olduğunu bəyan edərək onun dövlət müstəqilliyini şübhə altına almışdır. Bütün bunlar İranın Ermənistanla daha da yaxınlaşmasında müəyyən rol oynamışdır. Ermənistandan "Vahid Azərbaycan" ideyasını ortaya atan AXC-yə yaxşı bir vasitə kimi istifadə edən İran bu ölkəyə hərbi, iqtisadi yardım göstərməklə, özünün xarici siyasət doktrinasının özəyi olan islam həmrəhbərliyi faktorundan yan keçmiş və bununla da Ermənistanı iqtisadi blokada hazırlamaqda təsirli kömək etmişdir. Sonralar Ermənistanın genişlənməni bəzən cavuzünün pisləyərək, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsini tələb edən İranın nə qədər səmimi olmasına varmadan qeyd etmək lazımdır ki, o vasitəçilik missiyasını bərpa etməyə hazır olduğunu dəfələrlə bildirmişdir.

İrənin Dağlıq Qarabağ münəqişəsinin tənzimlənməsində üzleşdiyi çətinliklər və vasitəçilik missiyasının uğursuzluğu bir sıra faktorlarla izah olunurdu. Əvvəla həm region, həm də qeyri-region dövlətləri İrəni regionda öz strateji maraqlarını güdməklə günahlandırırđılar. İkincisi, İrən öz vasitəçilik missiyasında digər dövlətlər və ya institutlar tərəfindən dəstəklənmirdi. İrən atəşkəs haqqında ilk razılaşmanın əldə olunmasında mühüm rol oynasa da, ATƏT onun səylərini dəstəkləmədi və İrənda heç bir məsləhətləşmə aparmadı. ATƏT-in belə mövqeyi onunla bağılı idi ki, İrənin vasitəçilik missiyasının hər hansı bir formada dəstəklənməsi regionda Minsk qrupunun üzvü olan Türkiyənin mövqeyini zəiflədə bilərdi.

İrənin vasitəçilik səylərini çətinləşdirən üçüncü faktor Azərbaycanda may 1992-iyun 1993 illərdə hakimiyyətdə olan AXC-nin siyasəti idi.

Dördüncü faktor onda təzahür edirdi ki, münəqişə tərəfləri kordinal məsələlər üzrə razılığa gələ bilmirdilər. Öz hərbi üstünlüyünə və Rusiyanın dəstəyinə arxayın olan emənilər ya Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşməsinə, ya da "DQR"-in birtərəfli elan edilmiş müstəqilliyinin qəbul edilməsini tələb edirdilər.

Nəhayət, İrənin münəqişə edən tərəflərə təzyiq göstərmək üçün zəruri imkanları və təsir vasitələri məsələn Rusiya ilə müqayisədə xeyli məhdud idi. Münəqişə tərəfləri İrənin vasitəçilik missiyasını qəbul etsələr də, özlərini onun tələblərini və ya təkliflərini qəbul etməyə borclu bilmirdilər.

1993-cü ilin iyununda ölkə daxilində yaranmış siyasi böhran, erməni işğallarının genişlənməsi, prezident Ə.Elçibəyin öz səlahiyyətlərini yerinə yetirməkdən imtina edərək Bakını tərk edib Naxçıvana getməsi [10], Ali Sovetin sədri İ.Qəbmərin istefası [11] və Heydər Əliyevin Ali Sovetinin sədri seçilərək, həm də prezidentin səlahiyyətlərini icra etməyə başlaması vəziyyəti qismən sabitləşdirdi [12].

H.Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə Azərbaycanın xarici siyasətinin inkişaf istiqamətlərinin çoxsaxəli diplomatiyaya keçdi. İrənlə münəsi-bətləri də qaydasına saldı. 1993-cü il sentyabrın 9-da İrən XİN xüsusi nümayəndəsi Bəhrəm Qasımı Yerevana səfər edərək Ermənistanın XİN başçısı V.Paparyanla və digər rəsmilərlə görüşərək İrənin XİN Ə.Vilayətinin məktubunu çatdırmışdır. İrən tərəfi danışıqlar zamanı bildirmişdir ki, Tehran tərəfi heç bir şəraitdə sərhədlərin dəyişdirilməsini qəbul

etməyəcəkdir [13]. Həmin il sentyabrın 21-də İrənin prezidenti Ə.H.Rəfsəncani də bəyanət verərək işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarının dərhal boşaldılmasını tələb etdi [14].

İrən İslam Respublikasının prezidenti Ə.Rəfsəncani 1993-cü il oktyabrın 28-də Bakıya rəsmi səfərə gəldi. Səfər zamanı "Azərbaycan Respublikası ilə İrən İslam Respublikası arasında dostluq və əməkdaşlıq prinsipləri haqqında memarandum" digər rəsmi sənədlər imzalanmışdır [15].

Qeyd etmək lazımdır ki, bu səfər ərəfəsində Azərbaycan tərəfi qarşılıqlı münəsi-bətləri yaxşılaşdırmaq üçün bir sıra addımlar atmışdı. Sentyabrın 4-də Azərbaycanın Xarici İşlər Naziri H.Həsənov İrənin xarici işlər naziri Ə.Vilayətiyə məktub göndərərək Ermənistanın Azərbaycana sonuncu təcavüzü ilə əlaqədar BMT-nin baş katibi B.Qəliyə göndərdiyi müraciətinə görə təşəkkürünü bildirmişdir. Azərbaycan rəhbərliyinin İrənlə normal münəsi-bətlər saxlamaq siyasəti nəticəsində ölkəmiz qonşu dövlətdən qaçqın və məcburi köçkünlər üçün 51 min nəfərli 8 çadır şəhərciyini salmağa imkan verən tikinti materialları və avadanlıqlar aldı [16].

Azərbaycanın yeni iqtidarının ölkə ətrafında formalaşan tarixi geosiyasi üçbucaq (Rusiya, İrən, Türkiyə) ətrafında tarazlaşdırılmış mövqə tutmaq cəhdi erməni təcavüzü nəticəsində ağırlaşan hərbi durumda ilk nəticələrini verməyə başladı. Azərbaycanın xarici siyasətində irənin mühüm strateji yerlərdən birini tutduğu, ümumi mənəvi dəyərlərə malik hər iki dövlətin sülh, qarşılıqlı anlaşma və dostluq şəraitində yaşamasının vacibliyi dəfələrlə bizim tərəfdən bəyan edilmişdir. Azərbaycan irənlə münəsi-bətlərin beynəlxalq hüquq normaları əsasında məhrəban qonşuluq səviyəsində etdirilməsinə tərəfdar olduğunu dəfələrlə bəyan etmişdir. Azərbaycan İrən münəsi-bətlərinin regionda ümumi sabitliyə və təhlükəsizliyə, iqtisadi inkişafa, kommunikasiya əlaqələrinin genişlənməsinə ciddi təsir göstərdiyini anlayan ölkə rəhbərliyi bu istiqamətdə ölçülüb-biçilmiş siyasət həyata keçirirdi. İlk ölkə rəhbərliyinin yüksək səviyyədə keçirdikləri müntəzəm görüşlər, fikir mübadiləsi Azərbaycan İrən münəsi-bətlərinin stabiləşməsinə səbəb olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası XİN-nin İKT İdarəsinin materialları. İran qovluğu. 4 sentyabr 1995
2. Pərviz Səfərov Azərbaycan Respublikası Rusiya-İran və Türkiyənin geosiyasi maraqlarında. Bakı, 2001, 264 s.
3. Barkey Henri J. Turkeys Kurdish Dilemma // Survival. Vol 35. Winter 93/94 №4. p.51-701
4. Ramazani R.K. Irans Foreygn Policy: Both North and South // The Midde East Journal. Vol 46. Summer 1991, №3, p.393-412
5. Рамазанзаде А. Роль Ирана как посредника в Нагорно-Карабахском кризисе: Спорные границы на Кавказе (под ред Бруно Коппитерса) М., 1996, 226 с.
6. Qoble Paul A. Coping wite Nagorno-Karabakh Crisis // the Fletcher Forum of World Affoirs. Vol 16 summer, 1992, №, p.14-28
7. Selan, 1992, march 21
8. Etelekt, 1993, oktober 31
9. ARAS arxivi, fond 2941, siyahı 1, iş 206
10. ARAS arxivi, fond 2941, siyahı 1, iş 204
11. ARAS arxivi, fond 2941, siyahı 1, iş 205
12. "Keyhan" 23 sentyabr 1993
13. Yənə arada
14. ARAS arxivi, fond 2941, siyahı 9, işpömrəsiz, s.119
15. Текущий архив МИД Азербайджанской Республики / Папка Иран / Отчет Управления по отделу ИРИ. 1990-1996 гг.

П.Сафаров

**АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ РЕСПУБЛИКА ВО ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОЙ
СТРАТЕГИИ ИРАНА В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 90-Х ГОДОВ ВЕКА**

РЕЗЮМЕ

В статье автор раскрывает характер азербайджано-иранских отношений, место и роль Азербайджанской Республики во внешней политике Ирана, проблемы, возникшие в двусторонних отношениях в первой половине 90-х годов XX в. Качественные изменения в двусторонних отношениях произошли после 1993 года, когда к руководству Азербайджанской Республикой вернулся Гейдар Алиев.

P.Safarov

**IN THE FIRST HALF OF THE 90S OF THE TWENTIETH CENTURY,
AZERBAIJAN WAS IN THE IRANIAN FOREIGN POLICY STRATEGY**

SUMMARY

The article presents the nature of the Azerbaijani-Iranian relations in the first half of the 90s, the role and place of Azerbaijan in the foreign policy of Iran, the essence of the problems arising in bilateral relations. After 1993, qualitative changes in bilateral relations and its positive impact on co-operation and stability in the region were mentioned.